

Політичне лідерство і його роль в суспільно-політичних перетвореннях

Олег Траверсе,

кандидат історичних наук, доцент
кафедри політології та соціальних технологій
Національного авіаційного університету

Суспільно-політичні перетворення мають чимало важливих складових. Серед них особливе місце належить політичному лідерству. Останнє не тільки перетворюється (за певних умов) на політичний інститут, але й виступає своєрідним механізмом, дія якого зумовлює особливості та динаміку перебігу суспільних змін. Розгляд цих процесів пропонується у даній статті.

Протягом тривалого часу політичне життя України визначається протидією двох провідних політичних сил. Прояви цієї тенденції бачимо в тому, що поряд з розумінням неминучості реформування українського суспільства спостерігається постійний спротив його послідовному здійсненню. Протистояння таких настроїв долається шляхом визнання користі реформування. Хоча суперечки стосовно темпів проведення реформ і тієї міри, в якій корисно зберігати відданість колишнім авторитетам і символам, тривають. Пошук відповіді на запитання, за яких умов відбувається цей вкрай складний процес, має важливе наукове та суспільне значення.

В основі відтворення будь-яких політичних явищ лежать процесуальні механізми функціонування суспільства та інституціональні зміни. Такий підхід до модифікацій суб'єкт-об'єктної політичної дії пояснює наявність постійних змін у політичному житті. Поступове їх нагромадження фіксується у суспільно-політичному досвіді. Факти, які відображають політичне життя, потребують осмислення в першу чергу тому, що людина не в може перебувати поза межами властивих їй повсякденному життю реалій [1].

Серед інших чинників політичне лідерство вважають одним із визначальних факторів політичного і суспільного життя, яке пов'язує з функціонуванням влади. Зміна окремих осіб у владі (політиці) супроводжується постійним відтворенням її „технічних” механізмів,

універсальних закономірностей, засобів і методів — прийомів просування шаблями політичної ієрархії, висування політичних лідерів, відбору кадрів, політичної боротьби, закономірностей цілеспрямованого, структури політичного процесу, відношення політики і економіки, моралі та інших проявів реального життя [2]. За цих умов політична діяльність є якісно особливою системою, яка висуває власні вимоги до всіх елементів і компонентів, що входять до її складу, модифікує і трансформує їх відповідно до своєї специфіки [3].

Ми розглядаємо політичну діяльність як соціально організовану поведінку у сфері політики, яку люди здійснюють для задоволення своїх практичних потреб. Політична діяльність культурно опосередкована й історично розвивається, проводиться відповідно до особливих поведінкових норм; винагороджується різним рівнем престижу, благополуччя, привілеїв, прав і можливостей; призначається для певних членів (груп) населення; контролюється відповідними членами (групами) населення; структурується з іншою діяльністю у необхідному розподілі праці. Ця соціальна організація і визначає її конкретний (соціо-політико-культурний) характер.

Діяльність людей не лише організує складні соціально-політичні інститути і системи, але й постійно їх перетворює. Політичне лідерство здійснюється в межах політичних відносин і політичної системи суспільства, воно пов'язане як з державними, так і з іншими інституціями (в першу чергу – політичними) — партіями, рухами тощо. Їх вплив може пояснюватися тим, що більшість громадян під демократизацією (крім вільного волевиявлення на виборах), розуміє задоволення рівних прав на отримання чотирьох основних благ: прийнятної доходу, доступу до освіти, відповідного медичного забезпечення та власної захищеності і безпеки. Шлях досягнення демократизації, яку розуміють таким чином, щоб кожен справді зміг отримувати такі блага, полягає у створенні відповідної системи розподілу суспільних ресурсів, яка суттєво відрізняється від тієї, яку маємо сьогодні. Саме це є основним змістом протистояння у політичному процесі і робить привабливим заплановані нові контури політичної суспільної структури.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить, що суспільно-політичні перетворення є предметом вивчення в контексті модернізації українського суспільства не тільки як результату розвитку теорії, але й виникнення, відтворення і згасання соціальних рухів (національних, політичних, релігійних, економічних тощо), технологічних і науково-освітніх проривів. Саме такий аспект подає професор М. Михальченко. Він розробляє соціолого-історичний методологічний підхід, який забезпечує нові можливості для розгляду соціоісторичного виміру України як об'єкта пізнання. На думку вченого, „щоб зрозуміти світові

тенденції суспільного розвитку, теоретично обґрунтувати шлях України в ХХІ ст., науковцям і політикам, як кажуть, треба подолати „розруху” в головах, а потім помірковано і методично працювати на теоретичне і методологічне забезпечення практики суспільних перетворень”. При цьому „західна суспільна наука, втративши свого головного супротивника — марксизм-ленінізм і більшовизм як практику реалізації марксистського суспільного ідеалу, - теж опинилася в кризі”.

У низці теоретико-практичних висновків, розглядаючи процеси української модернізації, М. Михальченко справедливо підкреслює, що багато в чому вона „не осмислена і не подана як програма реалізації стратегії відтворення і розвитку людини — особи і громадянина, як реальний гуманізм”. Він констатує, що „в Україні дотепер не проведений серйозний аналіз якісних характеристик і кількісних показників людського потенціалу — еліт і основної маси населення (продуктивного і непродуктивного)” [4]. Цей стан залишається без суттєвих змін і сьогодні.

Поєднання філософського, історичного, соціологічного і політичного аналізу можна характеризувати як дослідницький досвід українського соціуму постсучасної доби. Результати нових підходів як до розуміння української дійсності, так і до її джерел подаються у колективній монографії „Український соціум”. Автори обґрунтовують специфіку аналізу стосовно проблеми виокремлення етапів становлення та визначення їх критеріїв у понятійному ряді: „капіталізм”, „комунізм”, „державний капіталізм”, „індустріалізм”, „просунутий індустріалізм”, „постіндустріалізм”, „модернізм”, „пізня сучасність”, „постмодернізм”, „постсучасність”. Остання подається як „епоха, що знаходиться в процесі принципової незавершеності її якостей, стані розгортання мультикультуралізму як опозиції європейської культури” [5].

Останнім часом дослідники схиляються до того, що політика є складовим елементом людської культури [6]. Таке розуміння повертає політичні зусилля на шляху суспільних перетворень від ідеологізованих конструкцій до реального світу, доступного для розуміння у повсякденному житті. „Процес демократизації посилюється зі зростанням недовіри до тоталізаційних владних дискурсів, які насамперед продукує держава, а також посиленням ідентитарних пошуків особистого розвою та успіху. Після фази сакралізації „великої” політики набирає обертів ера сингулярних „малих турбот” (про себе та близьких людей, про „цікаве”, „прибуткове” тощо), які мають радше символічне та естетичне обґрунтування” [7].

На цьому перетині у гонитві за оманливими і примарними цінностями людина не спроможна виробити для себе правильні орієнтири і перетворюється на об’єкт маніпулювання, в тому числі й політичного. Політичний світ характеризується тим, що в ньому „відкриття днів майбутніх не можуть звершитись сьогодні, оскільки саме майбутнє слід

створити. Майбутнє не задається теперішнім, навіть якщо воно визначається минулим” [8]. Особливо відчутним це стає при ретроспективному розгляді українського політичного життя [9].

Зміст суспільно-політичного розвитку завжди пов’язаний з людською діяльністю. За радянських часів її розгляд обмежувався висвітленням процесу „втілення в життя” рішень органів політичної і державної влади трудовими колективами, широкими прошарками трудящих. Тим самим ніби підкреслювалась роль народних мас як головної рушійної сили історичного розвитку. Водночас за межами наукового дискурсу опинився аналіз політичних та інших процесів, відносин між людьми в межах окремих політичних інститутів та їх сукупності, які репрезентують ту чи іншу окрему систему. Намагання ліквідувати цю прогалину спостерігаються останнім часом [10].

В контексті проблеми, що розглядається, слід назвати праці, присвячені дослідженню та висвітленню діяльності українських політичних діячів — П. Шелеста [11], В. Щербицького [12], Л. Кравчука [13; 14], Л. Кучми [15], В. Юценка [16]. Такі праці, написані в різні часи, можуть використовуватися не тільки як джерело інформації про керівників і лідерів України, але й для дослідження умов реалізації лідерського потенціалу, його впливу на соціальний і політичний розвиток українського суспільства за останні півстоліття.

Метою статті є розгляд дії політичних керівників та лідерів і формування в Україні інституції політичного лідерства, його впливу на зміст соціально-політичних перетворень в процесі становлення і розвитку сучасного українського соціуму.

Дослідники погоджуються з існуванням взаємозумовленості та взаємодії між політичним лідерством і соціально-історичними особливостями суспільного розвитку [17]. Відзначаються залежні від проявів політичного особливості основних тенденцій суспільного розвитку [18; 19; 20]. Разом з цим, політичне лідерство розглядається більше як соціально-психологічна проблема, залишаючи на узбіччі прояви його впливу на політичне і суспільне життя як політичного інституту. Вивчення специфіки політичного лідерства, особливостей владної дії як механізму його здійснення (та інші проблеми політичного лідерства) завдяки авторським підходам переміщуються до сфери людської свідомості і пов’язуються з особливостями її прояву. Наприклад, М. Вебер стверджував, що міркування про політичну сферу не можуть спиратися на емпіричні факти, а повинні вміщуватись у сфері ідеальних конструкцій [21]. Поясненням цьому може слугувати те, що відразу складно (навіть неможливо) проаналізувати всі ймовірні наслідки людської дії в політиці, прояв яких відбувається з часом.

На початку 1990-х років українське суспільство перебувало на гребені

великого оптимізму стосовно свого майбутнього. Це був час, коли панувала впевненість, що Україна разом із незалежністю одержала шанс на процвітання в сучасному світі. Ця віра мала важливе політичне значення, оскільки стала потужною стабілізуючою силою. Ідея державності і демократизації наповнює зміст політичного процесу, починає сприяти конкретним перетворенням, просуванню українського суспільства у глобальну життєву систему світу. Це не тільки те, що безпосередньо оточує людину, сукупність предметів суспільних відносин, серед яких проходить її життя. Це також система ієрархічно значущих для неї стосунків та обставин у теперішньому і майбутньому світі в цілому.

В дії причинних зв'язків у політичних процесах завжди міститься прояв загальних закономірностей. Одне з провідних місць в них належить політичній еліті і лідерству. Фахівці висловлюють думку, що в умовах авторитаризму (тим більше – тоталітаризму) політичне лідерство не існує. Між претендентами на посади в політичних і державних інституціях постійно точиться прихована від широкої громадськості боротьба. Але в умовах таких перехідних суспільств, як українське, простої констатації такого факту при розгляді політичних процесів виявляється замало. Як і всі проблеми, пов'язані з людською дією (тим більше в такій сфері, як політика), вони складно піддаються однозначній інтерпретації. Брак політичного лідерства як суспільно-політичного інституту не виключає фактичної наявності такої особи в політичній дійсності [22].

У проблемах влади, її спадковості, пов'язаної зі зміною лідерів (а, відповідно, і з конкуренцією чи боротьбою за першість), є суттєвіші фактори, аніж зіткнення одного лідера чи керівника з іншим. Історичний (та вміщений в нього політичний) розвиток зумовлюється багатьма чинниками, і одним з них є механізм відтворення (закономірної повторюваності). Головна сутність найважливіших суспільних проблем за певних умов ототожнюється соціумом з тим чи іншим політичним лідером на підставі запропонованої його політичною силою програми дій.

Політичний діяч, перебуваючи на вершині владного олімпу і маючи відповідний вплив на долі мільйонів людей, водночас є особою, яка належить всьому суспільству. Якщо на шляху до влади політичний лідер є своєрідним символом цінностей, ідей та інтересів певної політичної сили, то, здобувши владу, він опиняється в пастці, де, з одного боку, існує потреба задоволення інтересів тієї політичної групи, яка привела його до влади, а з іншого — виконання програми та взятих на себе перед всім суспільством зобов'язань. Таке становище лідера особливо ускладнюється за проголошеної необхідності реформування суспільства. Організаційне, інтелектуальне, кадрове тощо забезпечення процесу реформ, здебільш пов'язується з прийняттям непопулярних (чи

незрозумілих для більшості громадян) рішень [23]. Але шлях реалізації задумів зумовлюється дією об'єктивних обставин та подій майбутнього, які неможливо передбачити. Навіть професійність найвищого рівня не гарантує від появи такої ситуації, коли нібито передбачувані події призводять до зовсім непередбачуваних наслідків. Саме тут відбувається перевірка володіння лідером мистецтвом політики, коли в умовах перетворень необхідно не тільки зберегти довіру виборців до себе та запропонованого політичного курсу, але й не звернути з обраного шляху у його проведенні.

Відтворення цих процесів можна спостерігати на всіх етапах як радянської, так і пострадянської української політичної історії. Справді, хіба відставка П. Шелеста та призначення Кремлем В. Щербицького були простою зміною в Україні одного керівника іншим, а не явили собою початок змін у відповідних соціальних орієнтирах? Добре відомо, чим завершилася відмова від реформ і тих, хто впроваджував їх на теренах СРСР. Те, що М. Хрущов спромігся на XXII з'їзді КПРС утвердити в тодішньому партійному житті ротацію керівних кадрів як постійно діючу норму, на нашу думку, стало однією з головних причин його усунення з посади. Оскільки майже вся тодішня когорта партійної номенклатури повинна була поступитись місцями у владній ієрархії молодшим наступникам. Ф. Бурлацький мав сенс, коли зауважував: влада Л. Брежнєва тому і залишилася непорушною, що він із краху свого попередника М. Хрущова витягнув рятівну для себе, проте згубну для країни заповідь: „Не реформуй”. М. Горбачов, навіть з відстанню в часі, позбавився лідерських повноважень (і посади першого та останнього Президента СРСР) саме на цьому шляху. Власний погляд відносно розвитку України коштував П. Шелестові посади першої особи. Проте В. Щербицький за умов послаблення центральної влади та бажання позбавити Україну від не бажаних для нього змін зумів зберегти своє становище до останньої можливої миті. Йому також слід віддати „пальму Мерцалова” в реалізації такого характерного прояву авторитаризму, як впровадження традиції кланової навали нескінченної шереди „захожих” чиновників на столичні „хлібні місця”. В цьому випадку вона мала дніпропетровське коріння.

В умовах боротьби за державну незалежність України та можливої альтернативи вибору в особі В. Чорновола чи означав прихід до влади Л. Кравчука та його прибічників лише зміну керівників? Скоріше за все, це було відображення тогочасної суспільної свідомості, з одного боку, і фіксація принципів змін сутності і функцій влади — того, що стосується суспільного устрою, з іншого. Навряд чи хто піддає сумніву те, що Л. Кравчука було усунуто з поста Президента України не внаслідок „народного волевиявлення”, а в результаті дій конкретних політичних сил, невдоволених його керівництвом та політикою. Тією її складовою,

**Політичне лідерство і його роль
в суспільно-політичних перетвореннях**

Олег Траверсе

що була пов'язана з реформуванням базових відносин у суспільстві, тобто відносин, пов'язаних з власністю.

Виникає запитання, хто, з якою метою, спираючись на потенціал яких конкретних політичних сил та якими шляхами, засобами звів нанівець революцію в Україні на початку 1990-х років? Одна з найважливіших ролей у цих процесах належить пострадянській українській еліті. Сформована з представників вищих ешелонів компартійної бюрократії, вона у своїх діях базується на авторитаризмі, коли проблеми політичного і правового, управлінського аспектів суспільного життя практично не роз'єднуються. Продовжилась традиція, коли рівність громадян перед законом замінюється рівністю тих же громадян перед свавіллям політичної влади. Межа між демократичними і бюрократичними принципами управління стає розмитою. На поверхні соціального життя це має вигляд своєрідної суміші демократичних (за зовнішніми ознаками) і бюрократичних (по суті) інститутів; наприклад, вибори як форма призначення. Маючи великий досвід керування суспільними інститутами, бюрократія під демократичними гаслами оновила свою зовнішність.

У результаті складної „гри” різних політичних сил як в Україні, так і за її межами, на посаду „першої особи” замість Л. Кравчука було обрано Л. Кучму. Запропонована ним політика спочатку не викликала протесту, але драматизм її стану прояснився дуже швидко. Необхідна та пов'язана з процесом трансформаційних змін переоцінка системи цінностей в суспільстві почала гальмуватися. Зберігались та передавались у спадок звичаї морального безволля та покірності. Підтримувана звичка до інертності і корисливого зацікавленн у пристосуванні до реалій політичного життя закріплюється в нормах і організаціях, політичних інституціях, в позиціях сильних соціальних груп.

Строго ієрархічна (особиста) залежність керівників і підлеглих, авторитарно-патріархальне свавілля в державно-правовій сфері — таким згодом на практиці виявився „новий курс”. Головним наслідком використання застарілих політичних підходів до нових умов стало катастрофічне зростання невідповідності рішень, що приймаються, суспільним прагненням. Причини різні. Одна з них — неймовірна мімікрія і пристосуванство підлеглих, що набували найбільш витончених форм заради досягнення і збереження „особливих відносин”. Поряд з ними завжди крокує зрада задля можливості прислужитися майбутньому можливому наступнику у такій системі політичних та особистих відносин. Наслідок — прогресуючий характер паралічу політичної свідомості у керівництва країни.

Нарощування владних м'язів державою суспільство (що існує на демократичних засадах) дозволяє в тому випадку, коли воно вбачає у цьому необхідну умову для збереження та поліпшення досягнутого рівня

життя, для зміцнення національної безпеки тощо. Але якщо держава не може виконувати ці функції належним чином, то авторитет її керівників падає. На шляху еволюції сучасних державних систем однією з провідних цілей є та, щоб кожен громадянин був звільнений від необхідності створювати свою локальну безпеку в найширшому розумінні [24].

Влада, яка ставить себе над суспільством, починає вести з ним нескінченну боротьбу, нав'язуючи свої правила гри, свої уявлення про суспільний розвиток та його „моделі”. В. Ющенко 26 квітня 2001 року заявляв: „Як громадянин, сьогодні я переконаний у тому, що демократія в Україні зазнала серйозної поразки. Ми виявилися неспроможними захистити свій вибір. Політична еліта, представлена більшістю тих, хто проголосував сьогодні проти українського уряду, виявилась не готовою визнати легальну економіку і публічну політику єдиною можливим способом суспільного розвитку” [25].

Та під час останніх президентських перегонів українське суспільство вперше створило політичний прецедент, коли було порушено усталену традицію визначення лідера шляхом передачі владою влади самій собі. Намагання продовжити монополію на „народне волевиявлення” використанням можливостей державної машини та прикриття цього добре відпрацьованого ще за радянських часів дійства флером легітимних процедур, у свою чергу, викликало неочікуваний владою опір громадян, що набув всеукраїнського масштабу. Запропонований українській громаді варіант політичної гри в „лідерство” вимагав постійного попередження спроб оцінки його ефективності. Та форма виборчого абсолютизму, яка нав'язувалась суспільству, потребувала більш або менш публічного визнання способу його формування. Тенденція змін, які в наступному почалися в українській політичній практиці, наближає Україну до загальноновизнаних світовою спільнотою норм політичного та громадянського життя.

Те, що Україна запізнилась на цьому шляху, не викликає сумніву. Дискусія стосовно статусу першої особи, тобто – загальнонаціонального політичного лідера в сучасній системі влади, по суті, пов'язана з проблемою персоніфікації влади, злиття її з індивідуальними якостями, накладанням їх на зміст діяльності лідера та його оточення. Те, що в нашому політичному житті не існувало інституту політичного лідерства, призвело до того, що суспільство не мало механізмів впливу на владні структури. Між владою і громадянами не існувало продуктивного зворотного зв'язку. Лише останнім часом він починає складатися.

Будь-яка політична сила, взявши владу, прагне її утримати. Колізія, яка виникає, пов'язана з дилемою наступної лінії поведінки нових керуючих. Більшість населення частіш за все бажає не стільки змін, які є завжди абстрактними, скільки підвищення матеріального добробуту, що є конкретним. Демонструвати швидкі значущі, відчутні зміни на

**Політичне лідерство і його роль
в суспільно-політичних перетвореннях**

Олег Траверсе

краще, нехай і не досить масштабні – один з варіантів отримання загальної підтримки політичного курсу.

Інша аргументація щодо суспільних очікувань пов'язана з тим, що ми маємо „потерпіти” для того, щоб наші нащадки жили краще. Як відомо, цей аргумент був здатен сприяти зберіганню влади протягом тривалого часу. Однак пропозиція чекати кращих часів не береться до уваги тими, хто має доступ до влади і владних відносин, оскільки люди (чи то депутати різних рівнів, а чи державні чиновники та партійні функціонери) набувають нових можливостей для поліпшення умов свого існування, для збагачення. Змін у цих процесах майже не помічається. Вони відтворюються у різні історичні часи та епохи. Не виняток і наш час.

Викладений матеріал дозволяє дійти наступних **висновків**. Погляди на політичне лідерство протягом тривалого часу здебільш пов'язуються з ідеями психологічного редукціонізму. Не применшуючи значення психологічних аспектів у з'ясуванні відносин між політичним лідером і групою, групою (командою політиків) і послідовниками, зауважимо, що політичне лідерство як суспільно-політична інституція має й інші суттєві аспекти, які не враховувати неможливо. Особливістю України є те, що інститут політичного лідерства лише починає формуватись. За таких умов важливим є розгляд цього процесу на підставі культурно-історичного підходу.

Однією з головних ознак демократизації суспільно-політичного життя є становлення політичного лідерства як суспільної інституції. Соціальна база завжди містить в собі об'єктивні складові проявів діяльності політичних суб'єктів. Це стосується, насамперед, як вищих інституціональних державних і суспільних утворень та лідерів/керівників держави, діяльності перших осіб опозиційних політичних сил, а також і/або місцевої влади та її представників на рівні регіону, області тощо.

В умовах авторитаризму (тим більше – тоталітаризму) політичне лідерство існує як відношення домінування-підкорення у політичній сфері. Йдеться насамперед про брак таких об'єктивних складових (що утворюють політичне лідерство у суспільному житті у вигляді політичної інституції), як: розподіл гілок влади та визначення їх функцій; багатопартійність; публічна змагальність політиків, циклічність зміни осіб у владних інституціях та багато іншого. Аналіз політичного лідерства в суспільно-політичних перетвореннях потребує не тільки вивчення процесів його формування як важливої суспільно-політичної інституції, але й розгляду існуючих механізмів здійснення лідером своїх владних повноважень через політичне керівництво. Інакше не можна пояснити фактичний прояв дії політичних лідерів.

Слід підкреслити, що нагромаджений досвід, насамперед український,

засвідчує наявність суттєвих особливостей (що обумовлюються соціокультурно-політичною складовою) у становленні, формуванні і розвитку політичного лідерства як інституції громадянського суспільства і подальшому його функціонуванні за умов використання механізмів політичного керівництва, впливу на зміст соціально-політичних перетворень в процесі становлення та розвитку сучасного українського соціуму. Аналіз цих складних і здебільш суперечливих суспільно-політичних процесів потребує поглибленого системного вивчення.

Література:

1. **Васютинський В. О.** Інтеракційна психологія влади. - К., 2005. - 492 с.
2. **Мшвениерадзе В. В.** Размышления о власти. // Власть: Очерки современной политической философии Запада. - М.: Наука, 1989. - С. 7 - 36.
3. **Осипова Е. В.** Власть: отношение или элемент системы? (Реляционистские и системные концепции в немарксистской политологии). // Власть: Очерки современной политической психологии Запада. / В. В. Мшвениерадзе, И. И. Кравченко, Е. В. Осипова и др. - М.: Наука, 1989. - С. 65 - 94.
4. **Михальченко М. І.** Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи. — Дрогобич: ВФ „Відродження”, 2004. — С. 374.
5. **Власюк О. С., Крисаченко В. С., Степико М. Т.** та ін. Український соціум. // За ред. В. С. Крисаченка. — К.: Знання, 2005. — 792 с.
6. **Гордилов В.** Влада. Культура. Індивід. // Соціальна психологія. - № 3, 2001. - С. 113 - 125.
7. **Рєпа А.** Демократія після коми. // Критика, рік VIII, число 11 (85), листопад 2004. - С. 9.
8. **Валлерстайн И.** Конец знакомого мира: Социология XXI века. / Пер. с англ. под ред. В. Л. Иноземцева. — М.: Логос, 2003. — С. 116 — 117.
9. **Рябчук М.** Зона відчуження. Українська олігархія між Сходом і Заходом. — К.: Критика, 2004.
10. **Лозицький В. С.** Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918 — 1991). — К.: Генеза, 2005.
11. **Шаповал Ю. І.** (ред.). Петро Шелест: „Справжній суд історії ще попереду”. Спогади, щоденники, документи, матеріали. — К.: Генеза, 2003. — 808 с.
12. **Врублевський В.** Владимир Щербицкий: правда и вымыслы. — К., 1993. — С. 32.
13. **Литвин В.** Украина: политика, политики, власть. — К., 1997. — 335 с.
14. **Литвин В.** Політична арена України. Дійові особи та виконавці. —

Політичне лідерство і його роль
в суспільно-політичних перетвореннях

Олег Траверсе

К., 1994.

15. **Луканов Ю. В.** Третій президент. (Політичний портрет Леоніда Кучми). — К.: „Такі справи”, 1996. — 154 с.

16. **Жулинський М. Г., Сліпущко О. М.** Віктор Ющенко: випробування владою. — Харків: Фоліо, 2005. — 415 с. — (Історичне досьє).

17. **Шаповал В.** Співвідношення „людина – світ” як динамічна єдність свободи та порядку. // Філософ. обрії. - № 7, 2002. - С. 83 - 93.

18. Політична історія України. XX століття: У 6 т. / Редкол.: І. Ф. Курас (голова) та ін. — К.: Генеза, 2002. — 2003. — Т. 6: Від тоталітаризму до демократії (1945 — 2002) / О. М. Майборода, Ю. І. Шаповал, О. В. Гарань та ін. — 2003. — С. 289.

19. **Пролесв С.** Буття та влада: трансцендентальні передумови та історична генеза владарювання. // Філософські студії – 99. – К.: Генеза, 1999. — С. 16 – 21.

20. **Балей П.** Обезвласнене суспільство. Марксизм: утопія в теорії і терор у практиці. Друге видання.— К.: Смолоскип, 2003. — 730 с.

21. **Вебер М.** Покликання до політики. // Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика / Пер. з нім. О. Погорілий. – К.: Основи, 1998. – С. 173 – 191.

22. **Фреик Н. В.** Политическая харизма: версии и проблемы. // Социологические исследования. - № 12, 2003. - С. 3 - 10.

23. **Стоун Д.** Парадокс політики. Мистецтво ухвалення політичних рішень. – К.: Альтернативи, 2000. – 304 с.

24. **Московичи С.** Машина, творящая богов. / Пер с фр. — М.: Центр психол. и психотерап., 1998 — 560 с.

25. **Жулинський М. Г., Сліпущко О. М.** Віктор Ющенко: випробування владою. — Харків: Фоліо, 2005. — С. 5. — (Історичне досьє).